

Г.М. Циганок, викладач

Сумський національний аграрний університет, Україна

Становлення фонетичної термінології у галузі фонології

Поява нового терміна в тій чи іншій сфері людської діяльності є завершальним етапом в осмисленні досліджуваних об'єктів. Із здобуванням нових знань вчені створюють і нові мовні форми для їхнього вираження або запозичують їх у інших мов, у яких вони набули кодифікованого характеру.

Термін «*фонема*» і розроблення цього поняття пов'язані з іменами відомих мовознавців: І. Бодуена де Куртене, Ф. де Соссюра, М.Крушевського, Л. Щерби, М. Трубецького. В україністиці цю проблему розробляли О.Синявський, О. Курило, І. Сунцова, М. Наконечний, П.Коструба, Н. Тоцька. Більшість українських мовознавців стоять на засадах щербівського її розуміння. Погляди Московської школи поділяє Ю. Карпенко. Найвідомішими є Санкт-Петербурзька (Ленінградська) фонологічна школа (Л. Щерба та ін.), американська дескриптивна лінгвістика, Лондонська школа та Московська школа, ідеї якої багато в чому перегукуються з поглядами на фонему Празької лінгвістичної школи.

Основоположником вчення про фонему, яке в 70-х роках позаминулого століття зародилось в середовищі представників Казанської лінгвістичної школи, є видатний російський вчений професор І. О. Бодуен де Куртене. Велике значення для дальшого розвитку цього вчення мали праці академіка Л. В. Щерби. Відкриття фонем внесло корінну зміну в науку про мовні звуки, спрямувало увагу вчених на дослідження семантичних функцій звуків як значущих одиниць мови, а не тільки акустичних і фізіологічних їх властивостей.

Академік Л. В. Щерба зазначав: «У живій мові вимовляється значно більша, ніж ми це звичайно думаємо, кількість різноманітних звуків, які в кожній даній мові об'єднуються в невелику кількість звукових типів, здатних диференціювати слова і їх форми, тобто служити цілям людського спілкування. Ці звукові типи і маються на увазі, коли говорять про окремі звуки мови. Ми будемо їх називати фонемами».

Видатний мовознавець Л. Р. Зіндер, спираючись на щербівські ідеї, дав наступне визначення фонемі: «... фонема – це найменша звукова одиниця, що може бути в даній мові носієм смислу і служить у ній для розрізнювання слів і форм слів».

Фонему визначають як найменшу мовну одиницю, потенційно пов'язану із значенням, яку в будь-якій мові мовці легко виділяють із суцільного мовного потоку. Можливість встановлення цих мінімальних одиниць мови закладена в самій природі мови, яка характеризується членоподільністю.

Ідею потенційного зв'язку фонемі із значенням започаткував Л. В. Щерба: «Через те, що основний інтерес мовлення лежить у смислових уявленнях, то звукові нормально не перебувають у світлому пункті свідомості. Здавалося б з цього погляду, що й аналіз звукових уявлень нормально нами не провадиться і фонетична подільність є наслідок значною мірою наукового мислення. Але річ у тому, що елементи смислових уявлень часто-густо асоціюються з елементами звукових уявлень».

Фонемі як лінгвістичній одиниці властива автономність. Автономність фонем виявляється передусім у тому, що носії мови легко членують на фонемі будь-яке незнайоме їм слово або, навпаки, складають нові слова, наприклад аббревіатури, замінюють незнайомі звуки запозичених слів звуками рідної мови. Свідченням автономності звукової системи є також можливість зображення звуків у вигляді літер у звуковому письмі.

Представники празької і лондонської фонологічних шкіл, а також американські дескриптивісти, визнають автономність фонемі, натомість московська фонологічна школа повністю відкидає автономність плану вираження. Представники цієї школи вважають, що звукова сторона не існує окремо від морфологічної, що через це фонема існує не як окрема одиниця, незалежно, автономно, а як деякий елемент морфем. Поза морфемою розглядати фонему не можна.

Фонема є мінімальною, лінійно неподільною одиницею. Незважаючи на різний підхід до визначення фонемі, всі фонологи визначають її граничною одиницею лінійного фонетичного членування мовного потоку.

У мовному потоці фонери розрізняються не значенням (що властиво мовним знакам), а неоднаковим звучанням. Мовний потік ділиться тільки на лінгвістичній основі. Звукова відмінність – обов'язкова умова існування фонери. Саме тому, що фонери мають неоднакове звучання, вони можуть розрізняти мовні знаки – смислові одиниці мови, створюючи їх звукову форму. Звукова форма – це план вираження мовного знака, а фонема – це відповідно елемент плану вираження мовного знака. Таке призначення фонери в процесі комунікації.

Термін «*смисло-розрізнявальна функція фонери*», який часто вживається, фактично означає не розрізнявання смислу, а розрізнявання смислових одиниць. Тому, фонема диференціює не значення, а слова і їх форми.

Фонема у мовленні реалізується у вигляді кількох (або багатьох) конкретних звуків. Конкретний вияв кожної фонери в мовному потоці називається *відтінком*, або *алофоном* фонери. Алофони, які пов'язані з місцем у слові (початок, кінець), положенням щодо наголосу, називаються *позиційними*. Алофони, зумовлені характером сусідніх фонем, називаються *комбінаторними*. Сукупність фонетичних положень, у яких можлива дана фонема, називається *дистрибуцією*.

Основний алофон – це самостійний, незалежний алофон фонери, який представляє її в цілому. Він легко усвідомлюється, виділяється з мовного потоку та вимовляється ізольовано.

У мовленні існують *факультативні варіанти фонем* – це випадки закономірної варіативності алофонів деяких фонем, що виникають в результаті різних причин: наявності різних стилів вимови, впливу діалектів тощо. Факультативні варіанти закономірні для кожної мови, вони не вважаються відхиленням від норми.

Кожна фонема в процесі мовлення реалізується в ряді звуків, які мають більшість спільних рис, але де в чому відрізняються один від одного. Серед цих звуків розрізняють *головний вияв фонери* та його *варіанти*.

З поняттям «*варіант фонери*» в московській фонологічній школі пов'язується також поняття «*гіперфонери*», тобто звукової одиниці, яка не може бути визначена через неможливість вживання її в сильній позиції.

Фонема – це одиниця системи фонетичних протиставлень. Кожній фонемі властива сума певних артикуляційно-акустичних ознак. Описуючи фонему, мовознавці користуються такими загальними ознаками: ряд, підняття, лабіалізація, твердість – м'якість, глухість – дзвінкість, місце й спосіб творення та ін., тобто ті, якими одна фонема відрізняється від іншої, іншими словами протиставляється їй. Тоді розрізнення фонем визначається неоднаковим набором цих розрізнявальних, або *диференційних* ознак.

Відомий український мовознавець Білодід І.К. виділяє поряд з диференціальними ознаками їх нейтралізацію в певних умовах. *Нейтралізація* – це втрата фонологічно значущої ознаки фонемами, які протиставляються одна одній тільки за даною ознакою й відрізняються від інших фонем сукупністю рис, спільних для цих фонем.

Вчення про фонему як функціональну одиницю дає можливість розкрити значення мовних звуків у системі, структурі мови, їхню специфіку та соціальну природу, тобто їхню роль у мовному спілкуванні людей. Фонема досліджується у фонології (як аспекті фонетики), морфології та морфонології.

Отже, досліджуючи термін «*фонема*», можна бачити багато фонетичних термінів, що найкраще характеризують його. Погляди мовознавців різних лінгвістичних шкіл по-різному розглядають та розв'язують проблеми пов'язані з цим терміном, широко використовуючи фонетичні терміни. Запропоновані терміноодиниці на позначення терміну «*фонема*», є семантично вмотивованими, логічно переконливими, що забезпечує чіткість, зрозумілість та загальнодоступність сприйняття.